

श्रीः

अथ

श्रीमज्जनेश्वरीदेव्याः

संक्षिप्त-जीवनचरित-वर्णनात्मकम्

खण्डकाव्यम्

अधिमिथिलं दरभङ्गामण्डलान्तर्गत हाटीतप्पान्तर्गत (ढङ्गा-)

हरिपुर-ग्रामवासि-नन्दलालशर्मा-तनुजन्मना शोपाह-

म० म० श्रीमुकुन्दशर्मणा निर्मितम्

तदेतत्काशिकचौखम्बा संस्थानाधिपतिना

श्रीजयकृष्णदास हरिदासगुप्तेन स्वीये

“विद्याविलास” नाम्नि मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

अथ समर्पणम् ।

तत्रादौ कतिपये श्रीमज्जनेश्वरीकीर्तिश्लोकाः ।

अथ सनातनधर्मरिरचिषा-

परवशः (१) श्रुतिवर्णितसत्कथः ॥

खखवसुचिति (१८००) शा०क उश (२) त्तमो

ऽधिविधि (३) पौषसिते द्विज (४) पुङ्गवः ।

सुबुध-राज-महेश-कुलोऽ (५) मलोऽधिमिथिलज्जनिमाप जनेश्वरः ।

नृपति (६) सूरुसुतोऽवनतप्रजोऽखिलमहीसुरपुङ्ग (७) वद्भद्रतः ॥ १ ॥ २ ॥

(युग्मम्) (८)

(१) श्रुतिषु जनानाङ्गणेषु । पक्षे वेदेषु । वर्णिता सती साध्वी कथा यस्यसः ।
“वेदे अवसि चश्रुतिः” इत्यमरः ॥

(२) उशत्तमः कमनीयतमः प्रकृतो जनेश्वरो-विष्णुश्च । तथाच श्रीमद्भागवते—
“ऋषिमियाचतोभेजे नमधं पार्थिवं वपुः । दुरधेमामोषधीर्विप्रास्तेनार्यं स उशत्तमः”
(१-३-३) इति । स प्रसिद्धः । “वश कान्तो” (अ० प०) बाहुलकात्कर्मणि लटः
शता सम्प्रसारणञ्च (पा० ६।१।१६) ततोऽतिशयने तमप् (पा० ९।३।९९) ॥

(३) द्वितीयायाम् । “तिथीशावहिकौ०” इत्येवं ज्यौतिषे ॥ “कः प्रजापतिर-
क्षिष्टः” इत्येकाक्षरीकोषेच ॥

(४) ओन्निय-ब्राह्मणरूपः ।

(५) सुरभ्राभिपूजितेऽर्थेवर्चते प्रसिद्धे-शोभनेवा । बुधराजेति षष्ठोत्तपुरुषः ।
कर्मधारयश्च । तत्रार्थे श्रेष्ठार्थको राजशब्दो द्वितीये तु नृपतिर्मिथिलेश्वरः । समासा-
न्तष्टच्प्रत्ययः । (पा० ९।४।९१) टिलोपश्च (पा० ६।४।१४४) । खण्डबलाख्ये हि
तच्छ्रोत्रियकुलं लोकेऽभिपूजिते प्रसिद्धञ्च मिथिलायाम् ॥

(६) महाराज- (खद्विह)-कुमार बाबूनेत्रेश्वरसिंहस्य पुत्रः ॥

(७) अखिलाः समस्ताये महीसुरपुङ्गवा ब्राह्मणश्रेष्ठास्तेषां हृद्रतः प्रेयान् । “स-
मस्तनिखिलाऽखिलावि निःशेषम्” । इति । “द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाङ्मवाः । “विप्रश्च
ब्राह्मणः” इति । “स्युहचरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशादूलनागाद्याः पुंसि-
श्रेष्ठार्थगोचराः” इतिचामरः ॥

(८) तथाचोकम्—

“ह्याभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकम् ।

कलापकञ्चतुर्भिः स्यात्कुलकन्तु ततः परम्” ॥

इति । अस्य वाक्यपूर्तावितिशेषः ॥

स पितरश्च(१)यतिस्म पठच्छ्रुतिन्त्वथ तदर्थसमर्थनतो(२)गुरुम् ।
 तदनु(३) वत्कृतितोऽखिलवान्धवान्निपुणांश्च नयेन(४) बलेन च ॥३॥
 प्रकृतितः(५) स शिर्वि बलतोबलं(६) वचनतोज(७)नकं नयतः (८)कविम् ।
 अनुचकार चकार रिपोर्बलं निरधिकं सहसैव सदैव हि ॥ ४ ॥
 व्रतपरः (९)स वशत्तम(१०)पादयोर्न्यधित सर्वकृतीर्जनताप्रियः ।
 श्रितजनेषु(११)सुरद्वु(१२)रनुदुतोऽर्थनिवहेन बुधैरथ साधुभिः ॥ ५ ॥
 अयमुशत्तमपादसरोरुहेऽनवरतं भ्रमरायित(१३)सन्मनाः ।
 पितृनिदेशत(१४) एव निजश्चनुः सफलयन्यमियाय(१५) स विश्रुतः ॥
 श्रीमत्स्वण्डबलाकुलान्बुधिसमुद्भूतोयशश्शोचिषा ।
 सम्राट्सूर(१६)समेधितेन सहसा लोकान्तरं भासयन् ॥

(१) “सर्वतोजयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्” इति हि नीतिगीः । अन्वि-
 च्छेत् आकाङ्क्षेत् ॥

(२) विद्याप्रदम् । गीष्पतिं (बृहस्पतिं च) । “गुरुर्गीष्पतिपित्राद्यावि-”त्यमरः ॥

(३) अत्यध्ययन-तदर्थोऽवगमानन्तरं, तत्कृतितस्तदर्थानुष्ठानेन । अत्र सार्ववि-
 भक्तिकस्तसिः । (पा० ६।४।४४ वा०) एवमग्रिमश्लोकेऽपि बोध्यम् ॥

(४) नीत्या । “अथनयोनीतिष्णुतविशेषयोरि-”ति मेदिनी ॥

(५) सद्यस्त्वभावेन । शिर्वि तज्ज्ञानं राजानं भारतादिप्रसिद्धम् । स हि शर-
 णागतं (स्वोत्सङ्गपतितं) कपोतरूपिणन्धर्मं ज्ञेयतरूपादिन्द्रात्स्वर्मासदानेन ररक्षे-
 ति! कथानकन्तत्र २ वर्णितम् ॥

(६) बलभद्रम् ॥ (७) राजपिं भुतिप्रसिद्धम् ॥

(८) भार्गवम् । (शुक्राचार्यम्) “उक्षानाभार्गवः कविरि-”त्यमरः ॥

(९) ब्रह्मचर्यव्रतपरायणः ।

(१०) उशत्तमोविष्णुकः ।

“यत्करोषि यद्वनासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुर्व्व मदर्पणम् ॥ १ ॥”

इतिभगवद्गीताम्नानात् ॥

(११) आश्रितवर्गेषु । (१२) कल्पवृक्षः । यथाकामप्रदत्वात् ॥

(१३) भ्रमरायितं भ्रमरवदाचरितं सद्भिर्बुद्धिमानो यस्य सः ॥

(१४) पित्राज्ञयैव । सार्वविभक्तिकस्तसिः । (पा० ६।४।४४ वा०) “अववाद-
 स्तु निर्देष्टोनिदेशः शासनञ्चसः । शिष्टिराज्ञा चे-”त्यमरः ॥

(१५) सङ्गतः । “हण् गतौ” (अ० प०) लिट् ॥

(१६) सम्राट्सूरः सूर्यस्तेन (तत्सत्कृतिद्वारा) समेधितेन सर्ववर्द्धितेन यशो-
 रूपेण शोचिषा प्रकाशेन । सहसा-अतर्कितव्यैथास्यात्तथा । लोकान्तरमन्यलोकम् ।
 (देशान्तरमपि) “मयूरव्यंसकादित्वात् (पा० २।१।७२) नित्यस्तत्पुरुष इत्यन्यश-
 ब्देन विग्रहः । “अविग्रहो नित्यमासोऽस्त्वपदविग्रहोवे”ति व्याकृतित्विदां राक्षान्तः ।
 यद्वा लोकानामन्तरमेवान्तरमन्तरङ्गं (मनः) भासयन्दीपयन् । पक्षे आह्लादयन् । “भा-

ज्ञातीनामृतमान्प्रजाश्च सुखयन्विद्वत्सुबद्धादरः ।

श्रीलक्ष्मीश्वरसिंहभूपतिरभूद्वैदेहभूमौ(१)राशी ॥ ६ ॥ ७ ॥

(युग्मम्)

सम्राजः (२)प्रति संसदि प्रमुखता यस्यातिशयाऽभवत् ।

लोकोद्धारकृते, ऽनृते न हि मनः स्वप्नेऽपि, सोऽपान्निजम् ॥

पितृव्यात्मजमात्मजीकृतमुदञ्चत्प्रज्ञमाज्ञाकरम् ।

विद्यासु(३)प्रवर्णं जनेश्वरमसुं कृत्वा गतः स्वः (४)स्वयम् ॥ ८ ॥

अथ पितृकारितनगरीं “वरगोरिया”ऽऽख्यां निवासयोग्यां (५)स्वाम् ।

सदीप्तौ” (म्वा० आ०) ऽयन्तादन्नपरस्मैपदम् लटः कृता ॥ अग्रहि “सौरम्प्रकाश-
मासाद्य चन्द्रः सङ्काशते दिवि”ति हि ज्यौतिषसिद्धान्तोऽनेन दर्शितः ॥ “शेचिदशो-
चरुमे क्लीवे प्रकाशोद्योत आतपः” । इति । “सूरसूर्याऽर्थमाऽऽदित्यद्वादशाऽस्मद्विवा-
करा” इति । “अतस्ते तु सहसा” इति । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्दिभेद-
तादर्थ्ये” । छिदात्मीयविनाऽवधिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे-”तिचामरः ॥

(१) मिथिलायाम् ॥

(२) अत्र प्रतिशब्दः प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयः । (पा० १।४।१२) तद्योगे च
पञ्चमौ (पा० २।१।११) तथा चामरः “प्रतिः प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः”
इति ॥ इत्थञ्च सम्राजः प्रतिनिधेर्लोकेमहोदयस्य संसदि समितौ (कौन्सलपदाऽभि-
धानायां समायाम्) यस्य श्रीलक्ष्मीश्वरसिंह-वीरविक्रान्तस्य प्रमुखता सन्ध्येषु
प्रथमता श्रेष्ठता वार्तिमता वा । (प्रकृष्टे मुखे यस्य तस्यभाव इति व्युत्पत्तेः) अति-
शया सर्वतः प्रतिविशिष्टेति स्तोतव्या अभवत् । “संसुस्तुतौ” अर्हाय क्यप् । नलो-
पः । “सभासमितिसंसदः” इत्यमरः । “प्रमुखः प्रथमे श्रेष्ठे” इति तु मेदिनी ॥

(३) चतसृष्वान्वीक्षिक्यादिषु धर्मसंस्थापिकासु । तथाचोक्तम् “आन्वीक्षिकी-
त्रयीवार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतो । विद्याद्योताश्चतस्रश्च धर्मसंस्थितिहेतवः ॥” इति ।
तत्रान्वीक्षिकी-गौतमादिप्रणीता तर्कविद्या । तथाचामरः “आन्वीक्षिकीदण्डनीतिस्त-
र्कविद्या-ऽर्थशास्त्रयोः” इति । त्रयी ऋग्यजुः सामेति लक्षणत्रयलक्षिता वेदाः ४ “सि-
यामृक्सामयजुयी इति वेदास्त्रयस्त्रयी” इत्यमरेणापि लक्षणत्रयलक्षिता वेदा इत्येवमथ-
र्वणस्यापि क्रोढीकारः क्रियते । तत्रापि हि लक्षणात्रयलक्षिता एव मन्त्रा आम्नाय-
न्ते । वार्त्ता इतिहासपुराणादिका हात कश्चित् बृत्तिरेववार्त्ततिवर्थ, वृत्तिश्च “सिर्षाकृषिः
पाशुपालयंवाणिज्यञ्चेतिवृत्तयः” इत्यमरोक्ता शाश्वतोदण्डनीतिरर्थशास्त्रम् बृहस्पत्या-
दिप्रणीता । अर्थस्यभूम्यादेः शास्त्रमित्युक्तामरविवेके महेश्वरः प्राह ॥

(४) “स्वः स्वर्गोपरलोके चे”-त्याभिधानिकाः प्राहुः । तत्र स्वर्गोनाम । सुखवि-
शेषप्रापको देवलोकविशेषः । तथाचादुरमित्युक्ताः—

“यज्ञ दुःखेन सम्मिन्नं न च प्रस्तममन्तरम् ।

अमिलाधोपनीतञ्चतस्तुलं स्वः पदास्पदम् ॥ १ ॥”

इति । तद्वमयतीतिस्वर्गः । गमेर्लः (पा० ३।२।४८ वा०) ॥

(५) आत्मीयाम् । “स्वोज्ञातावात्मनि स्वं शिष्यात्मीये स्वोऽशिष्यान्धने”
इत्यमरः ॥

श्रीमत्ये-“करदेश्वर”-शुभाभिधे स्वाप्रजे (१)ददौ प्रीत्या ॥ ९ ॥
 निजवासाय ततोऽन्य(२)द्वगव्युति(३)मुवं विलङ्घ्य (४)सुषमर्द्धि ।
 पुष्करणीत्रयसहितं स्वारामचयाश्वितञ्जनानन्दम् ॥
 निर्माप्याऽत्रान्तेवसद्भिः (५)समेतान् ।
 वेद-न्याय-व्याकृति-ज्योतिष-ज्ञान् ॥
 विप्रा(६)न्यूत्त्याऽऽस्थाप्य विख्यातकीर्त्तान् ।
 लेभे ख्यातिं श्रोत्रियानप्यदभ्रान् (७) ॥ १० ॥ ११ ॥ (युग्यम्)
 देवीपुरव्यैत्रवदन्ति लोका नेदीय(८)यसी यस्य नदी सुपुण्या ।
 लान्ती(९)कलीयम्मलमत्रस्नातान्ददध्रे(१०)तथाऽऽख्याक्कमलेति(११)हृदयाम् १२
 पारेऽथ तस्याः सुबुधैर्नमस्या सच्छ्रोत्रियाणां वसतिःसुखोद्या(१२) ।
 “उज्जान”-नाम्ना, ऽतिपुनीतभूमिस्तस्यां बभूवाऽप्रतिमोगुणौघैः ॥

- (१) अत्र “सममब्राह्मणे दानम्” इतिवत्सम्प्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षेति के-
 चित् । वस्तुतस्तुनार्यं सम्प्रदानम् । ततोऽत्रसमर्पणमात्रन्ददात्यर्थः । तथाच कम्मद्वा-
 रां क्रियाधारेऽस्मिन्नधिकरणतैव युक्तेति बोध्यम् । अन्नकर्त्ता पूर्वतोऽनुवृत्तोजनेश्वरपव॥
 (२) स्थानम् । यल्लोका देवीपुरम्प्रवन्दतीति १२ तमश्लोकोक्तम् ॥
 (३) अन्नमध्यमपदलोपी समासः । गव्युतिमिता चासौ भूरित्येवम् “गव्युतिः
 लोकोद्युगम्” इत्यमरः ॥
 (४) अतिशोभनम् “सुषमा परमा शोभे”-त्यमरः ॥ व्यधिकरणपदोऽत्र बहुव्रीहिः॥
 (५) शिष्यैः । सङ्कतान् “छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये” इत्यमरः ॥
 (६) विप्रा वेदविदः । “वेदाभ्यासाच्च विप्राः स्यादि-”-त्यभिधानात् । वृत्त्या-य-
 योचितंजीविकादानेन । “वृत्तिवर्त्तनजीवने” इत्यमरः ॥
 (७) बहून् । “अदध्रे बहूलं बहु” इत्यमरः ॥ अस्यापि वृत्त्यास्थाप्येत्यनेनैवा-
 न्वयोऽपि शब्दबलात् ॥ अदध्रेदिशब्दा विशेष्यनिष्ठना इति पुंस्त्वेनात्र निहेशः कृतः ।
 (८) अतिशयेनान्तिकस्या । (अस्यासन्ना) अन्नान्तिकशब्दादतिशायन ईय-
 सुनि (पा० १।३।५७) “अन्तिकबादयोन्नेदसाधौ” (पा० १।३।६३) इतिप्रकृतेर्नै-
 दादेशे टिलोपः । (पा० ६।१।१५५) ॥ उगित्त्वान्ङीप् (पा० ४।१।६) ॥
 (९) “ला आदाने” (अ० प०) ततोवर्त्तमाने (पा० ३।२।१२३) लटः शता
 (पा० ३।२।१२४) बोध्यः ।
 (१०) स्नातेः कर्त्तरिलटः शता बोध्यः ।
 (११) हृदयस्य प्रियामित्यर्थे (पा० ४।४।९५) यति प्रकृतेर्हृदादेशः । (पा०
 ६।३।९०) टाप् ।
 (१२) “उज्जाने”ति गुरुमध्याक्षरोच्चारणं जनसाधारणस्य दुःस्वाकरमितीत्यमियं
 सुखोद्या भवति । तथाचेदम्प्राकृतनाम । अत्र “क-ग-च-ज-टड-तद-प-ब-मानां प्रायो-
 लोपः” इति कालीयप्राकृतसूत्रेण दलोपे यस्यस्थातेजः स्मर्यते प्राकृते, चत्वारिंशताक्षरै-
 रेवतत् सिद्धेः प्राकृतमजध्याम्मुम्बईसुद्वितायां स्पष्टीकृतम्भूमिकायामस्माभिः । अत्रच

सच्छोत्रियोदरिहरान्वितरत्नबल्ली(१)-

भूष्योऽन्वयेन(२) ननु काश्यप, उग्र(३)मूर्तिः ॥

भोपा(४)भिधः श्रित(५)हरिर्विबुधाधिवासः ।

गोवर्द्धनोदिविषदर्चनलब्धकीर्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

(युग्मम्)

“वदः सुपि क्यपूच” (पा० ३।१।१०६) इति कर्मणि क्यपि सम्प्रसारणगुणोभावौ ।
प्रकृत्यादित्वाच्च (पा० २।३।१८ वा०) तृतीया ॥ प्रकारित्वन्तुतीयाथः ।

“प्रकृत्यादिगणान्जाता तृतीया तु तदात्मताम् ।

अवच्छेदकताबुद्धिप्रकारित्वादि संशति ॥ १ ॥”

इतिहर्षुक्तेः ॥

(१) दरीकन्दरा “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः । तां हरन्ति निवासाय स्वीकुर्वन्तीति दरिहराः । “इथापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्” (पा० ६।३।६३) इति ह्रस्वः । पर्वतकुहरवासिनः सिद्धसर्पांश्चास्तैरन्विताभ्यनुगतानि (सङ्गतानि) रत्नानि बलयोल-
ताश्चतैर्भूष्योऽलङ्कारादहं । पक्षे “दरिहरै रत्नौली” इति तदभिजनाख्या मैथिलपञ्चोप्रसिद्धा-
ऽस्यैव प्राकृती, तथा भूष्य इत्यर्थः । “ह्रस्वरणे” (भ्वा० उ०) हरणं प्रापणं स्वीकार-
स्तेयज्ञानश्चेति वृत्तिकृतः प्राहुः । अत्र तां हरन्तीति अर्थप्रदर्शनञ्च तु विग्रहः । साधने
तु कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यचि (पा० ३।१।१३४) गङ्गाधरादिवद्बोध्यम् ।
“भूषअलङ्कारे” (भ्वा० चु० प०) ततः कर्मणि अर्हायेण्यत् । (पा० ३।१।१२४) ॥

(२) अन्वयेन काश्यप इति “गोत्रेण गार्ग्यं” इति वत्प्रकृत्यादित्वा- (पा० २।३।
१८ वा०) दभेदे तृतीया धाव्येन धनवानितिवत् । काश्यपगोत्र इतितदर्थः ॥ गोवर्द्धनो
गिरिरन्वयेन काश्यप एव । “कश्यपात्सकलं जगत्” इतिस्मरणात् । अतएव नन्वि
त्यवधारणार्थेऽत्र प्रयुक्तः । “सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ” इति । “प्रदनाज्व-
धारणाऽनुज्ञाऽनुनयामग्नौ ननु” इतिचामरः ।

(३) शिवमूर्तिः । प्रशान्तस्वभाव इति यावत् । पक्षे रौद्र- (भयानक) मूर्तिः ।
“उग्रः कर्पदी श्रीकण्ठः ॥” इतिशिवपर्यायेऽमरः । एवम् “रौद्रं तूष्मि” इतिभोषण-
यायेऽपि ॥

(४) उपाध्यायोपनामकः । “ज्ञा” इत्यऽपभ्रंशोऽतिपरोक्षवृत्तिः । सचायं परो-
क्षवृत्ति-प्रत्यक्षवृत्ति-भ्यां निर्वाच्य इतिनैककसमयः ॥ तथाच “उज्झाज” “ओझा”
इतिपरोक्षवृत्ती । प्रत्यक्षवृत्तिश्चोपाध्यायशब्द इति बोध्यम् ॥

(५) श्रितहरिरित्यादि विशेषणत्रयं श्लिष्टम् । यथा-श्रितः सेवितोहरिर्विष्णुयं-
न सः । गिरिपक्षेतुश्रित आश्रितो (न्युपितो) हरिः श्रीकृष्णोयत्रसः । श्रिताः न्युपि-
ता हरयो यत्रसः । विशिष्टानां बुधानां पण्डितानां विबुधानान्देवानाञ्चाधिवास आ-
श्रयः । इत्युभयत्र क्रमेणान्वितम् । यद्वा विबुधानाधिवासयति प्रतिष्ठापयतीति विबु-
धाधिवासः । अथ हि विद्वत्प्रकण्डं वैयाकरणआसीदिति बोध्यम् । दिविषदान्देवाना-
(तत्कर्वकेन तत्कर्मकेन वा) अर्चनेन पूजनेन हेतुना लब्धा कीर्तिजगद्बन्धता (भ-
गवद्धस्तावलवलम्बनाश्रयजनिता) इतिगिरिपक्षे । प्रकृतपक्षे कीर्तितुल्यता (तत्प्रतिकृतिः)
श्रीमज्जनेश्वरीदेवी येन सः । अत्र पक्षे इवार्थे प्रतिकृतिरूपे विहितस्य कनः (पा०

अथास्य महिला(१) गुणैर्बुधनुतैः प्रशस्याऽसमा ।
 रसचित्तवसुक्षमा-(१८१६)-मित असूत शा० केऽमला ॥
 इलेव(२) रवि(३)सत्तिथा-वधिसहस्यकृष्णे(४)रमाम् ।
 परेशिकृपया सुतां सुसमये लसत्सद्गुणाम् ॥ १५ ॥
 गते (५)बहुतिथे दिने जनपतिः (६)समुद्वाह्य(७) ताम् ।
 निनाय निजमन्दिरे विविधचित्रभूषान्विते ॥
 विलासबहुले (८)ततोऽभवदतीव कौतूहलम् ।
 विद्वद्भिरथ दम्पती अलमकारिषातां शुभैः(१०) ॥ १६ ॥
 बहुदिनानि समुष्य (११) निजालयेऽभवदमुष्य मतिः पितृसम्मतम् ।
 सब(१२)मथाधिगमं चरितुं मुदा वनितया च तयाऽति समृद्धिभिः ॥ १७ ॥
 परिजनाश्च समेत्य सुसङ्गताः पुरजना अपि केचन सद्ग्रियः ।

१।३।१६) "लुम्भलुच्ये" (पा० १।३।१८) इति लुप् बोध्यः ॥ इयं हि तस्य कीर्त्तिरु
 त्था लोके ख्यातिकर्यमवदिति व्यक्तम् ॥

(१) स्त्री (धर्मपत्नी) "स्त्रीजोषिदवला जोषा × × × वनितामहिलातथा"
 इत्यमरः । महेः पूजनाथात् (भ्वा० प०) कर्मणि इतच्छ्रुत्ययमौणादिकः । महेते
 पूज्यतेऽसौ गुणैरिति महिला ॥

(२) इला-पृथ्वी । "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इतिभूमिपर्वायेऽमरः । सा यथा
 रमां लक्ष्मीं सीतामसूत । "राघवस्त्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इतिमहाल-
 क्ष्मीमुपक्रम्य विष्णुपुराणवचनात् ॥

(३) ससम्भाम् ।

(४) पौषकृष्णपक्षे ।

(५) बहुसंख्याके । अत्र बहुशब्दोऽयं संख्यावाचित्वात् (पा० १।१।२३) पूरणे-
 ततो विहिते ङिति (पा० १।२।४) तिथुगागमः (पा० १।२।१२) ॥

(६) जनेश्वरः ॥

(७) अत्रोद्वाहस्य सम्यक्कं कुलगौरवात्सुमुहूर्तादिलाभाच्चेति बोध्यम् ॥

कन्या चैमिराजकुलीयैः पितृकुलादन्यत्र नीत्वा प्राय उद्वाहते ॥

(८) विलासन्त्येभिरिति विलासानि प्रमोदाधायकानि (सुखातिशयसाधनानि)
 वस्तूनि बहुलानि प्रचुराणि यस्मिन्स्तस्मिन् । अस्य निजमन्दिर इति विशेष्यं बोध्यम्
 राजदम्तादिस्वात् (पा० २।२।२१) बहुलशब्दस्यात्र परप्रयोगः । "अदन्नं बहुलं
 बहु" इत्यमरः ॥

(९) उत्सवातिशयः । हर्षातिशयो वा ॥ कुले परम्परायातमङ्गलं वा । तथा
 चामरमेदिन्यौ "कौतूहलं कौतूकं स्यात्कुतुकञ्च कुतूहलम् ।" इति । "कौतू-
 कन्त्वमिलाषे स्यादुत्सवे नर्ममहर्षयोः । तथा परम्परायत-मङ्गले च कुतूहले" इति ॥

(१०) द्वांसतादिभिर्मन्त्रपूतैरलमकारिषातामलङ्कृतौ । कर्मणि लुङ् ।

(११) संवासं विधाय । (१२) यज्ञम् । "यज्ञः सर्वोऽध्वरोयागः" इत्यमरः ॥

सह निनाय च तान्प्रहस(१)न्स तान् धृतिमतां स्वपरेति भिदा कुतः ॥११८॥
 प्रथमकल्प अनल्पविधिक्रियाः विलिखिताश्च पुरातनपद्धतौ ॥
 निजपुरोहितपण्डि(२)ततोऽखिलाः सुसमपादि निजाः परका अपि ॥१९॥
 तीर्थब्राह्मणसत्तमाः सुमहिताः(३)सम्भोजितास्तर्पिताः ।
 दानैर्नैकविधैरनन्यसुलभै, हृष्टा ददुश्चाशिषः ॥
 ये के चाऽधिगयं श्रिता उपसृतास्ता(४)नप्यदभ्रा(५)न्मुदा ।
 वस्त्रान्नासनसद्दनैः सुवचनैः सन्तोष्य प्रत्यागमन् ॥ २० ॥

इति प्रथमोविश्रमः ॥ १ ॥ ❀ ॥

अथ मिथिलेश्वरमहिषीचरणाच्चर्चनसत्कृतम्भनः प्रगुणः(६) ।
 निजजनरक्षणादक्षः सौभ्रात्रेणाप्रजा(७)र्चने निदधौ ॥ १ ॥
 निश्चान्तं शान्तीनां प्रसवसदनं तीव्रतपसाम् ।
 निधिः सौजन्यानामविकलकलानाङ्कुलगृहम् ॥
 निधानङ्कीर्त्तीनां शरणमभयन्दुःखितनृणाम् ।
 जनेशोनाम्नाऽभूद्गुरुचरणनिष्ठो नर(८)पतिः ॥ २ ॥
 यन्हृष्टाऽपि रजस्तमः प्रकृतयः स्वाभाविकीन्दुस्त्यजाम् ।
 हित्वा स्वां प्रकृतिं प्रकाममभवन्द्धान्ताः प्रशान्ताशयाः ॥
 भावान्भूमिगतान्हठाद्विदधती स्वच्छान्तुच्छानहौ ।
 राकाचन्द्रिचन्द्रिका सहचरी यत्कीर्त्तिरुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

(१) प्रहृष्टचित्तः ।

(२) सार्वविभक्तिकोऽन्न तुतीयान्तात्तसिः (पा० ५।४।४४ वा०) ॥

(३) अत्यन्तं पूजिताः ।

(४) श्रिता न्युषिता उपसृताः अर्थिभावेनोपेताः ॥

“सु गतौ” (भ्वा० प०) क्तः कर्त्तरि ॥

(५) यदून् । “अदभ्रं बहुलं बहु” इति विशेष्यनिघ्नवर्गोऽमरः ॥

(६) प्रगुण ऋजुः । “ऋजावजिह्वाप्रगुणौ” इत्यमरः ॥ प्रकृष्टागुणा यस्यसः ।

(७) अग्रजस्य स्वर्वांसिमहाराज श्री ५ मल्लक्ष्मीश्वरसिंह-वीरविक्रान्तस्य । श्री मदेवश्वरसिंहस्य निजलोदर्यस्य च ॥ अयम्भावः । उक्तवीरविक्रान्ते स्वर्गतेऽक्षरणे इव तन्महिष्यावमुना महोदाराशयेन सर्वात्मना यावज्जीवम्परिचरिते सुबहुसमाः सुखन्तद्भवने न्युषतरिति ॥

(८) नरपतिशब्दोऽन्न जहृदजहृत्कक्षणाया प्रजापालकवचनः ॥

असितगरुति (१)राधे (२) राधिकेशप्रियाहे(३) ।

अनलरसनवेन्दु (१९६३)प्रोन्मिते वैक्रमान्दे ॥

सुकृतशतकपूतः पूतनारे ! मुरारे ! ।

व्रजनृपतिकुमारेत्यालपस्त(४)न्मयोऽभूत् ॥ ४ ॥

अथ जनेश्वरीवर्णनम्

सीतेवातिदृढा सतीव सरला गार्गीव विद्यावती ।

सावित्रीव नितान्तकान्तहितकृद्भैमीव(५)धैर्यव्रता ॥

शर्मिष्ठेव (६)पतिप्रिया व्रजपतेः पत्नीव (७)दाक्षिण्यभूः ।

तैस्तैः श्लाघ्यगुणैर्जनेशमहिला लोकोत्तरैः पूज्यते ॥ ५ ॥

सत्याः पत्या सहैव उवलननिपतनं ब्रह्मचर्यं स्थितिर्वा ।

काङ्क्षन्त्या भर्तृ लोकन्द्वयमिह गदितं पूज्यपादैर्मुनीन्द्रैः ॥

तस्मात्पत्यौ प्रयाते मधुरिपुमयतान्तस्त्रियङ्कर्तुकामा ।

वामाङ्गत्वाद्वधत्ते प्रतिपलममलब्रह्मचर्यव्रतानि ॥ ६ ॥

तस्याः संरक्षणे दत्ता दक्षीव पतिदेवता ।

लक्ष्मीश्वरमहीपालपत्नी सम्प्रति राजते ॥ ७ ॥

स (८) तीव्रतैकायनतत्त्वपोषकैः सतीव्रतैः कायनतत्त्वपोषकैः ।

विभातिविभ्राट्क्षितिभृत्परिग्रहो विभाति विभ्राट्क्षितिभृत्परिग्रहः ॥८॥

(१) कृष्णपक्षे । "गरुत्पक्षच्छदाःपन्नम्" इत्यमरः । "गरुत्पक्षे तरौ छदमि"-ति-
श्लोकान्दे बोपालितः ॥

(२) वैशाखे । "वैशाखे माधवोराघः" इत्यमरः ॥

(३) एकादशी बुधवासरे । (४) सायुज्यभोक्षं प्रतिपेदे ॥

(५) भीमराजमुता दमयन्तीव । (६) यज्ञातिपत्नी । (७) यशोदेव ।

(८) औदार्यस्य सारल्यस्य वा स्थानम् । "दक्षिणे सरलोदारावि" इत्यमरः ।
दक्षते वृद्धते ऋज्वाशयत्वादिति दक्षिण इत्यमरविवेके महेश्वरः प्राह । तथाच "दक्ष-
वृद्धौ शीघ्रायै च (भ्वा० आ०) तत इन्नन् (उ० २।१३) ॥

(९) स प्रसिद्धः । क्षितिभृतोमहीपालस्योक्तपूर्वश्रीमल्लक्ष्मीश्वरसिंहवीरविक्रा-
न्तस्य परिग्रहोधर्मपत्नी । "पत्नी परिजनादानंमूलशापाः परिग्रहः" इत्यमरः । सती
व्रतैर्विभाति । कथम्भूतैः ? तीव्रतैकायनतत्त्वपोषकैः । व्रतानि हि त्रिविधानि मृदु-
मध्य-तीव्राणि । तत्र तीव्रताया षडेकमसाधारणमयनवत्सर्गं (मार्गः) तस्य यत्तत्त्वन्त-
त्पोषकैः । "अयनं वर्त्ममागार्धवपन्थानः पदवी सृतिः" इत्यमरः । एवं कायनतत्त्व-
पोषकैः । देहकृजुतापादकैः । कठिनैरित्यर्थः । कथम्भूतः क्षितिभृत्परिग्रहः ? विभा...
ग्रहः । विशिष्टाभिर्भाभिरतिविभ्राड्यः क्षितिभृद्धिमगिरिः । तस्येव परिग्रहो देहो
यस्य सः । "परिग्रहः कलत्रे च" इत्यजयकोशे चादेहोऽपिसंगृह्यतेपूर्वैः । स हि परिगृह्यते
(ध्रियते) त्वगादि संघातुभिरिति ॥

यस्या यशश्चन्द्रिकया सितीकृते ऽवनीतले हंससमाश्रकासिरे ।
 काका अपि, प्रार्थितदानगौरवाद्यया जिता कल्पलता, तथा(१)समम् ॥
 देवीपुराख्ये निजभर्तृनिर्मिते स्थाने वसन्ती कमलातटे शुभे ।
 अर्थिब्रजान्संस्तुत(२)दानवारिणा सन्तर्पयन्ती न्यवसत्समाः(३)सुखम् ॥
 ॥ ९ ॥ १० ॥ (युग्मम्)

इति द्वितीयो विश्रमः ॥ २ ॥ ॥

अथ रत्नाक्षिवमुद्गमा (१८२९) मिते शकाब्दे समं महाराज्या ।
 अधिमुद्ग(४)लपुरपरिसरममरधुनीं स्नातुमाप्तजनभृत्यैः ॥
 निरगान्यवसञ्चोर्जादिकपुरुफलदे सुमासि सा (५)देवी ।
 सुखमब्दकल्पमनघा भागवतं शृण्वती सुधीमुखतः ॥ १ ॥ २ ॥ (युग्मम्)
 अधिवसन्तमुसत्तम(७)सेवकैः सुरधुनीपुलिने कृतके(६)तनैः ।
 हरिसमर्चनयैधितमानसैरलमकारिषत (८)प्रतिमा हरेः ॥ ३ ॥
 तदनु तैर्बहुवाद्यपुरस्सरं भगवतः प्रतिमा भ्रमणच्छलात् ।
 सममनायिषताप्तजनेश्वरीभवनसन्निधिमाशु जयस्वनैः ॥ ४ ॥
 श्रतिसुखं जयशब्दममुं सती भगवतः (९)सहसा ननु शृण्वती ।
 प्रणतवत्सलदर्शनलालसाऽभवदसौ कृति(१०)बुद्धिरथार्थिताः ॥
 परिजनैस्त उपानयनो(११)न्मुखाः सपदि तत्सविधे समकालयन् ।

- (१) तथा श्रीमल्लक्ष्मीधरमहीपालपत्न्या श्रीमल्लक्ष्मीवतीदेव्या । समं सह ।
 "साकं सत्रा समं सह" इत्यमरः ॥
 (२) सम्यक्स्तुतेनार्थिनिवहैः । परिचितेन वा तेषाम् । "संस्तवः स्यात्परि-
 चयः" इत्यमरः ॥
 (३) बहुवर्षाणि । अत्र समाश्च समाश्च समाश्चेत्येकशेषोबोध्यः ॥ "हायनोऽस्त्री-
 शरत्समाः" इत्यमरः ॥ (४) मुङ्गेरनगरोपान्ते । "कष्टहरणी"समाख्ये घटे ॥
 (५) जनेश्वरी ॥ (६) श्रीमद्भगवदाराधकैर्ममाधवदासप्रमुखैः ॥
 (७) श्रीमद्रङ्गातटे कृताऽऽवासैः ॥
 (८) अलङ्कृताः । पुष्पाभरणादिभिः सुसज्जिता इतियावत् ॥
 (९) अतर्कितव्यं स्यात्तथा । "अतर्किते तु सहसा" इत्यमरः । यद्वा हसेन
 हासेन सहिता "अथोहसः । हासो हास्यञ्च" इत्यमरः । प्रसन्नतमेति यावत् ॥ नन्वि-
 त्यनुज्ञायामनुनये वा "प्रश्नोऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः ॥
 (१०) कुशलबुद्धिः । कृतिनी बुद्धिर्यस्या इति विग्रहे पुम्बद्भावाः (पा० ६।३।३४)
 "कृती कुशल इत्यपि" इत्यमरः ॥
 (११) उपानयनमुपायनमित्यनर्थान्तरम् । उपहार इति तदर्थः । तत्रोन्मुखाः सा-
 र्वभलापाः । "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः ॥ नयतेरयतेश्च तुल्यार्थतया
 प्राणिनीयैः पाठान् ।

नयनगोचरतामुक्तभक्त्या समवलांकित एष जगन्मयः ॥५॥६॥ (युग्मम्)

विश्वोद्धारकृते य एष भगवान्नानाऽभिधानान्यधात् ।

गाः पातुं वसुदेवसङ्गत उपैन्नन्दालयन्मा(१)लयम् ॥

स श्रीमान्प्रण(२)तार्थदो बहुमतो (३) राज्ञ्याऽपि सम्पूजितो-

दो (४)नारादिभिरात्ममृत्युनिवहैः(५) सन्तोष्य तेऽ(६)प्यर्चिताः ॥७॥

अथ बहुम(७)तश्श्रीमान्गोपालः श्रीजनेश्वरीदेव्या ॥

सादरममुं समर्च्योऽग्रहीन्निजाराधनाय प्रतिघ(८)न्नम् ॥ ८ ॥

तेऽपिभृशम्परितुष्टा यथागतं स्वाश्रमं ययुर्महिताः(९) ॥

सा च तदर्चाप्रसिता(१०)भर्तुर्वियोगाधिमुज्जहौ(११) शन(१२)कैः ॥ ९ ॥

गते बहुतरे घस्ने (१३)माधवे मासि माधवः ।

दासो गोपालदेवस्य ययाचे प्रतिमां हरेः ॥ १० ॥

अथाज्ञप्तस्तया शश्वद्वासुदेवाऽभिधोनिजः ।

सेवकः कर्णकायस्थोऽपरान्तान्निरमापयत् ॥ ११ ॥

राजर्तौ प्रतिमां हृद्यां वितस्तिद्वयसी(१४)ङ्गहे ।

धार्याङ्गोपालदेवस्य सभूषां(१५) सपरिच्छदाम् ॥ १२ ॥

(१) लक्ष्म्या निवासस्थानम् । “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।
इन्दिरा लोकमाता मा” इत्यमरः ॥

(२) प्रणतानाञ्जनानामर्थदश्चतुर्विधपुरुषार्थदाता श्रीमान्गोपालदेवः(श्रीकृष्णः) ॥

(३) सर्वतः प्रतिविशिष्टतयाऽभिमतः । अत्रापिना जनेश्वर्यो ।

(४) दोनारोनिष्कोऽशीतिगुञ्जामिस्तुलितः सुवर्णः ॥ “असर्फी” पदभिधानः
आदिना कौशेयवस्त्राभरणादिकम् ।

(५) लव्धद्वारा । (६) ते साधवोऽपि । वस्त्रादिभिः पूजिताः ॥

(७) प्रसन्नोद्भूतः । (८) प्रतिदिनम् “घस्नोनिनाऽहनी” इत्यमरः ॥

(९) पूजिताः “महपूजायोम्” (भ्वा० प०) कर्मणि कः ।

(१०) तत्परी । “तत्परे प्रसितासकौ” इत्यमरः ।

(११) भगवति तस्मिन्पत्युलंस्यस्य पूर्वमुक्ततया तदधिगमे तद्वियोगाधिवि-
निर्मुक्त्युक्तैव ॥

(१२) शनैः । अनुत्तम्यथास्यात्तथा । मन्दम्मन्दमिति यावत् । अत्र स्वाथेऽकच्
(पा० ६।३।७१) प्रत्ययष्टेः प्रारभवति ॥

(१३) मासकल्पे । घस्ने दिने “घस्नो दिनाऽहनी” इत्यमरः ।

(१४) वितस्तिप्रमाणम् । “प्रमाणे द्वयसज्जघ्नम्मात्र चः” (पा० ६।२।३७) इति
ऊर्ध्वमाने द्वयसत्प्रत्ययः । अत्रसूत्रे “प्रथमश्चद्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौममे”-ति
महाभाष्यम् । “टिड्ढे” (पा० ४।१।१५) तिङीप् ॥

(१५) भूषणवस्त्राकल्पादिसहिताम् । परितव्छाद्यत अनेनेतिसंज्ञायां घः (पा०
३।३।११८) “छादेघेऽद्युपसगंस्य” (पा० ६।४।९६) इति छादेरुपधाया ह्रस्वः ।

अथाक्षयवृत्तीयिकाऽभवदमुष्य संस्थापने ।

विनिश्चिततमा समासददनेकविद्वद्भजः ॥

महे(१) विविधदेशतः, कृतिवरो(२)ऽत्र संकीर्तने ।

हरेर्जगति विश्रुतः सपदि रामचन्द्रोऽभ्ययात् ॥ १३ ॥

नानाख्यानवलत्कथानकरसोत्तानाऽऽदृतानेकसद्-

गानाह्लादितचेतसोऽमुत उपश्रुत्याथसङ्कीर्तनम् ॥

श्रीविष्णोर्यशसोनसोऽभवदुरुप्रज्ञोऽज्ञएवाऽथवा ।

योनस्याद्विवशः पशोरपि(३)मनस्तेनाहृतं व्याहृतैः(४) ॥ १४ ॥

एतस्मान्महतोमहाज्जनमनस्तोषाऽऽकरान्नाभव-

स्तृप्ताःकेऽपि सचेतसः(५) श्रुतिमुखं श्रोतुं हरेः कीर्तनम् ॥

प्राप्तानाप्तमान्समाचर्चयदमुष्या बान्धवः श्रोत्रियो-

त्तंसः(६) श्रीगणनाथशर्मपदभागध्यक्षवर्यः कृतेः ॥ १५ ॥

काशीतोऽभ्यागतस्य प्रथितगुणगणस्याचर्चने रामचन्द्र-

स्यासन्त(७)स्याऽतिथेयी(८)करणपटुरिति प्रेरितोऽध्यक्षवर्यैः ॥

सर्वं सम्पन्नतामैत्प्रचुरधनलसद्वस्त्रतान्बुल(९)पूगैः ।

सम्प्राप्तानां विदायोऽभवदतिमुखदोमानदः प्रेक्षकाणा(१०)म् ॥ १६ ॥

तदादिप्रत्यब्दमसौ जनप्रियः(११) सङ्कीर्तनाचार्यवरः समासद् ।

नमःसिते(१२)विश्व(१३)तिथौ महे हरेर्हृन्दोलके श्रीमिथिलेशिका(१४)ज्ञया १७

(१) उत्सवे । "महउद्धवउत्सवः" इत्यमरः ॥

(२) अतिकुशलः । बुद्धिमत्तमोविद्वत्तमो वा "कृतीकुशल इत्यपि" इति ।

'धोमान् सुरिः कृती कृष्टिलंजवर्णोविचक्षणः" इति चामरः ॥ अत्राभ्यगादित्येवमन्वयः ॥ (३) पशुरत्र बाहीकः ॥

(४) निजमथुरवचनैः । "व्याहारउक्किलपतं भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः ॥

(५) सङ्ख्यायाः ॥

(६) उत्तंसःशिरोभूषणम् । "पुंस्युत्तंसावतंसोद्वौ कर्णपूरे च शेलरे" इत्यमरः ॥

(७) प्रसिद्धस्य । अतएवान्न न यच्छब्दाऽपेक्षाऽपि । "प्राक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थस्तच्छब्दोद्यच्छब्दोपादानन्नापेक्षते" इति मम्मटोक्तः ।

(८) आतिथ्यम् । अतिथौ साधुरित्यर्थे ढञ् (पा० ४।१।१०४) ढस्येयादेशे (पा० ७।१।२) ङेप् "क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि" इत्यमरः ।

(९) पूगः क्रमुकः । "सुपारि" पदेनप्रसिद्धः । "पूगस्तु क्रमुकेवृन्दे फलसारेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥

(१०) प्रेक्षकाणामतिसुखद इत्यन्वयः । मानदोविदाय इति च ।

(११) श्रीरामचन्द्रकीर्तनाचार्यः ॥

(१२) श्रावणशुक्ले ॥ "नमः खंश्रावणोनभाः" इत्यमरः "अवदातः सितोगोर" इति च ॥

(१३) एकादश्याम् ॥ (१४) श्रीमल्लभमीवतीमहाराज्ञ्याज्ञया ॥

एवमसौ सितविमलां कीर्त्तिपटीन्द्रा(१)दिग्गङ्गनाङ्गानाम् ।
 आवृतयेऽदान्मत्वा श्रीमद्गोपालमेव हितमनघा(२) ॥ १८ ॥
 पूजाभङ्गरुषा मघोनि परुषा धारास्त्यजत्यम्बरात् ।
 योहस्तेन जुगोप गोपवसतीरुद्धृत्य गोवर्द्धनम् ॥
 तङ्गोपालमनाथनाथमतुलप्रेम्णा पतिन्धिन्वती(३) ।
 तत्सेवाविवशा जनेश्वरवधूम्मीरेव (४) व्यद्योतत ॥ १९ ॥

इति तृतीयोविश्रमः ॥ ३ ॥ ❀ ॥

अथ बहुकाले ऽतीते विज्ञैषा श्रीजनेश्वरी देवी ।
 सार्द्धभ्रिजरचित्या लक्ष्मीवत्या महाराज्ञ्या ॥
 श्रीमत्या, तत्स्थान(५)न्त्यस्काऽगाच्छङ्करम्पुरं स्वीयम् ।
 राज्यं, तत्र प्रजानामपचिति(६)मुरुमाससाद सह भृत्यैः ॥ १ ॥ (युग्मम्)
 तल्लब्धैर्द्धननिवहैर्दानन्ददत्तो द्विजेषु बहु नित्यम् ।
 सुखमुषती शुभ(७)पर्वण्युपगङ्गाकौशिकि प्रतस्थे ऽसौ ॥ ३ ॥
 आर्द्धोदये सुभृत्यैराराध्यत(८)मान्विता वटेशाख्यम् ॥
 शिवमानर्ष स्नाताऽऽगता पुना राज(९)मन्दिरं स्वीयम् ॥ ४ ॥
 अधिमार्गं (१०)शिवमनघा श्रीसिंहेश्वरशुभाभिधं भक्त्या ।
 नैकविधैरुपहारैरपूजयत्सार्द्धमार्ग्या(११) निभृतम्(१२) ॥ ५ ॥

(१) द्राक्-क्षदिति (शीघ्रम्) उत्साहातिरेकवशादितिभावः । अन्नसम्प्रदान-
 दिग्गङ्गनापव धर्मिपारतन्त्र्यात् । “द्राक्मङ्क्षु सपदि द्रुते” इत्यमरः ॥ ता (दिग्गङ्गना)
 हि गोपालदेवस्यपत्न्यस्तस्य दिक्पतित्वेनाम्नानात् ॥ (१०) निष्कलमया । तथाच त-
 त्प्रीतय एव सर्वमेतत्प्रप्तमनुष्ठितञ्चानयेतिज्ञेयविज्ञैः ।

(२) इन्द्रे । “इन्द्रोमस्तवान्मघवा” इत्यमरः ॥

(३) मीरा नाम्नी भारतवर्षप्रसिद्धा हरावनन्यभक्तिभावभरिता पतिधिया त-
 स्मिन्नितान्तमनुरक्ता पुराऽभवदिति जनश्रुतिर्वरीवर्त्ति ॥

(४) प्रोणयन्ती । “धिविः प्रीणनायः” (श्रु० ५०) ततोऽलः शतरिं क्षीप् ॥
 अत्र “धिन्विक्कण्वोरच” (पा० ३।१।८०) इति शपोऽपवादः ऋनुप्रत्ययः ॥

(५) देवीपुरसुक्तपूर्वम् ॥

(६) पूजाम् । उपायनमिति यावत् ॥ “पूजानमस्याऽपचितिरित्यमरः ॥

(७) सूर्यग्रहणे अर्द्धोदये च ॥

(८) श्रीमत्या लक्ष्मीवतीदेव्याऽन्विता तत्सहभृता ॥ (९) शङ्करपुरम् ।

(१०) आगमनमार्गमण्ये । अव्ययीभावोऽत्र सप्तम्यर्थे । (पा० २।१।६) ॥

(११) तथा महाराज्ञ्या ॥

(१२) विनीतस्यैवास्यास्तथा । “निभृतविनीतप्रभिताःसमाः” इत्यमरः ॥

तस्य(१)प्रसक्त्या सक्त्या तया(२) सहैवाऽऽगताऽथ दरभङ्गाम् ।
 श्रीलक्ष्मीश्वरमहिपोषितां पुरा, स्वर्गसन्निभान्नगरीम् ॥ ६ ॥
 तत्रावसस्तुखेन प्रसञ्जिता(३) धर्मकर्मसु प्रस(४)भम् ॥
 गुरुसम्मितया राज्ञ्या संज्ञानमुपागताऽगता काशीम् ॥ ७ ॥
 याऽऽधिमहि(५) प्रतिनाकात् (६)सर्वेदेवैः समर्चिता नितराम् ॥
 शिवशूले कृतनिलया जनिविल(७)यायाश्रिता पुरा पूर्वेः ॥ ८ ॥

अथ काशीवर्णनम्—

यत्राऽऽस्ते कलघौत(८)कोमलरुचिर्निर्वाणविज्ञापिका ।
 श्रीविश्वेश्वरमन्दिरोपरि चमत्कुर्वत्यदभ्रा(९)ऽऽकृतिः ॥
 नानोत्तुङ्गतदीयशृङ्गलसिता भूयः पताकाऽऽश्विता ।
 दृ(१०)रेत्याधिगतागमार्थिनिवहैर्लोल(११)ध्यमाणाऽनिशम् (१२) ॥९॥
 देवा भूमिचरा भवन्ति न हि तेऽत्रागस्य नित्यं स्थिताः ।
 ये शास्त्रे कथिता गुणा(३३)ऽग्निगणिता कोटिश्च येषाम्भता ॥
 संख्या, ऽसङ्ख्यमनुष्यदुर्नयकृताऽघञ्चालने सङ्ख्याः(१४) ।

(१) श्री१०८ सिंहेश्वरभगवतः ॥ प्रसक्त्या प्रसादेन प्रसङ्गेनेन ॥

(२) महाराज्ञ्या । (३) ण्यन्तादत्रकः । प्रसक्तिमापादितेति तदर्थः ।

(४) हठपूर्वकम् । पतच्चक्रियाविशेषणम् । “प्रसमन्तु हठार्थकम्” इत्यमरः ॥

(५) पृथिव्याम् । अत्रापि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ (पा० २।१।६) ॥

(६) स्वर्गप्रतिनिधि- (तुल्य-) भूता । प्रतिरत्र प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयः ।

(पा० १।६।९२) तद्योगे च पञ्चमी । (पा० २।३।११) “प्रतिःप्रतिनिधौ धीष्णालक्षणादौ प्रयोगतः ।” इत्यमरः ॥

(७) मुक्तये । जनेर्जन्मनोविलयोयस्सिन्निति व्यधिकरणपदोबहुव्रीहिरिहबोध्यः ॥

(८) कलघौतमग्रेहम (सुवर्णम्) “कलघौतं रूप्यहेम्नोरि-”ति । “सुवर्णं हेमहाटकम्” इति चामरः ॥ तेन कोमला मनोज्ञा (अतिरुचिरा) रुचिः कान्तिर्यस्याः सा । “कोमलन्तु मनोज्ञं स्यादि”-ति शब्दरत्नावली ।

(९) अदभ्रा नानारूपा । आकृतिरवयवसंस्थानं यस्याः सा ॥ “अदभ्रं बहुलं बहु” इत्यमरः ॥

(१०) दूरेत्या दूरादागता येऽधिगतागमा ज्ञानशास्त्रतत्त्वास्तथाविधैरर्थिनिवहैर्या-
 चकसमूहैर्मोक्षाऽऽकाङ्क्षिभिः । “समूहे निवहव्यूहवारसङ्घातसङ्ख्याः” इत्यमरः ॥

(११) भृशङ्काम्यमाना । लपतेः कान्त्यर्थो (म्वा० प०)-दृशुशार्थयङन्ताकलटः
 शानच् । (१२) सन्ततम् । “सन्तताऽविरताऽनिशम्” इत्यमरः ॥

(१३) गुणाऽधिकैरग्निमिच्छयस्त्रिंशता गणिता कोटियेषां संख्या मता सर्वैर्ज्ञाता ।
 “मनज्ञाने” (दि० आ०) कर्मणि क्ते नलोपः ॥ त्रयस्त्रिंशत्कोटिमिता इत्यर्थः ॥

(१४) सर्वदाव्याप्ताः सोत्सवा वा । “क्षणः पर्वोत्सवव्यापारेषुमानेऽप्यनेहसः”
 इति मेदिनी ॥

पूज्यन्ते विविधैः(१)जनैः सुकृतिभिः स्वस्वामिलप्यार्थिभिः ॥ १० ॥

भूयोयत्र मृता भवन्ति(२)न कृताद्या अप्यनाथास्तथा ।

येषाङ्काऽपि गतिर्न तेऽत्र मिलितास्तोतोष्य(३)माणाः सदा ॥

श्रीमत्या शिवसेवधि(४)प्रणतहृद्दुःखापहत्यात्मना ।

पार्वत्या हितसज्जनाघहरणेऽसंशयो(५)नमत्या भृशम् ॥ ११ ॥

नो यत्रामनुतेऽघशंसिनिवहस्यार्थे निवासांह(६)तिम् ।

श्रीमान्भैरव एष कालवपुषा सम्पूजितोमानवैः ॥

विश्वेषां नमतामघैस्तदनुतद्विज्ञैश्चजघैर्मुहुः ।

योऽभूत्तुन्दिल एष शङ्कर(७)सुतःसोऽत्राऽनिशं राजते ॥ १२ ॥

याऽऽस्ते धन्व(८)वपुर्द्यदीयमद्वितौ कोटी अभूतां पुरा ॥

(१) नानादेशोद्भवैर्नानाजातिभिश्चातुर्गणधैर्मनुजैः ॥

(२) भवतिरत्रोत्पत्यर्थः । यागात्स्वर्गोभवतीत्यत्रयथा । यत्र मृता भूयो न भवन्ति नोत्यधन्ते किन्तु विमुक्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥ अस्याविमुक्तक्षेत्राभिधानन्तु शिवाम्यान्नित्यमधिहितत्वात् ॥

(३) मृशं सन्तोषिताः । अत्र तुपेस्तुष्यथात् (दि० प०) ण्यन्तार्थेयङन्ता लुटः शानजबोध्यः । अत्र कर्त्री पार्वती (अन्नपूणादेवी) ।

(४) शिवधिनिधिः । “इच्छाशक्तिरुमाकुमारी”तिविसूत्रात् । शिवधिर्यथा सर्वकामप्रदस्तथेयमपि सर्वकामप्रदेतित्तुल्या । “निधिर्ना, शिवधि, सौदाः पद्मशङ्खा-दयोनिधेरि”-त्यमरः ॥ स चासौ प्रहणतहृद्दुःखापहत्यात्माचेति कर्मधारयोऽत्र । तत्र विधिपक्षे प्रणतानाङ्गनानां हृदां दुःखापहतौदुःखनिवारणे आत्मानमनोयति षष्ठीतत्पुरुष-द्वयपूर्वकोव्यधिकरणपूर्वपदो बहुव्रीहिरवगन्तव्यः ॥ पार्वतीपक्षे लिङ्गभेदेन” (पा० ४। १।११) इतिङोष्णिपेधोबोध्यः ।

(५) असङ्कुचितचित्तवृत्त्या । बहुव्रीहिरयम् । अत्र “इयोऽस्पदो” (पा० ८। ३।४) इतिव्यैङो। गत्यर्थात् (म्वा० आ०) निष्ठा सत्यनः । संशयानोवृश्चिक इत्यत्र यथा । शीतात्संकुञ्चित इतितदर्थः ॥

(६) निवासदानम् । “त्यागोविहापितन्दानमपवर्जनमंहतिः” इत्यमरः । नो अत्रभैरव आमनुते। समाज्ञापयति । स्वमदान्प्रत्युतनिपेक्ष्येवेत्यर्थः । अतएवाऽ-त्राघशंसिनां निवासोदुल्लभः । भवति च कथञ्चित्कालभैरव-दुण्डिराजभगवतोः सेव-या तदीयाजुक्मपासम्पातादिति व्यक्तमनुपदं वक्ष्यमाणेन पथाद्धेन ॥

(७) श्रीदुण्डिराजः । देहलीविनायकाऽपरनामा पश्चिमद्वारे। माम्ना स्थापितः ॥

(८) धनुराकारा । “धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकाः” इत्यमरः । अनेन च

“लोलाङ्गकेवावौ कोटी गङ्गा ज्या नगरस्थनुः ।

कलिलेभ्यः शरोविष्णुः शिवोधन्वी पुनातुमाम्” ॥

इति प्राक्तनश्लोकार्यपुवानेनोपवणितः ॥

लोलाकों(१)ऽथ च केशवस्तदनु यज्या जहनुकन्याऽभवत् ॥

लक्ष्यश्चात्र कलिः शरोहरिरभूद्धन्वी स्वयं शङ्करः ।

सेयं सद्गुणगौरवैर्नुतवपुः सेव्या न कस्याऽस्ति वै ॥ १३ ॥

यस्या रूपमलौकिकन्दिविषदां वन्द्याऽगकन्या (२)मुदा ।

प्रेक्षन्ती स्थिरतान्दधार सरिताम्भावं जहौ सादरम् ॥

या लोकद्वयसाधनैरसमयैर्भा(३)वैर्विभान्ती जनैः ।

रुक्ता लोकगिरा बनारसपदं (४)भेजेऽसमा सा पुरी ॥ १४ ॥

तत्र वसन्यधिगङ्गं (५)नित्यं स्नान्ती समर्चयन्तीशम्(६) ।

आश्रितविद्वद्गो समये धनमर्पयन्त्यसौ व्यलसत् ॥

बहु शरदः (७)सुखमनघा तत्प्रीत्यै मामकः समारम्भः(८) ।

असकृन्निजसंरक्षणसङ्गणभावाच्चितोयतो(९) भूवम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ [युग्मम्]

(अथास्या निर्वाणवर्णनम्)

सेयं विश्वजनीन(१०)वृत्तिरनघा प्रोद्यत्प्रतापानला ।

श्रीलक्ष्मीश्वरसिंहभूपरिवृद्धयेष्ठाङ्गनासङ्गता ॥

काशीमेत्य विदुष्मतीं सुरुचिरां न्युष्यातिवेलं (११) शुचौ ।

शांकेऽन्यस्वहिमूर्तिभू- [१८५३] परिमिते शुक्ले दलेऽर्के(१२)गुहे ॥ १७ ॥

(१) शरव्यः । मेघ इति यावत् । “लक्ष्यं स्यादपदेशोऽपि शरव्योऽपि न पुंसकम्” इति मेदिन्यां सामान्येन नपुंसकमुक्तम् । तथाचायं विशेष्यनिबन्धः । कलिर्लक्ष्य इत्य-
मियुक्तोक्तेः ॥

(२) हिमवत्सुता गङ्गा

(३) भावाः पदार्थास्तैः ।

“भावः सत्तास्वभावाऽभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।

क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु ॥”

इत्यादौ चेति मेदिनी ॥

(४) बनारसपदेनोभयलोकास्वाद्या रसा अत्र सततवरीवृत्ततीति सूच्यते ॥

(५) गङ्गायाम् ॥

(६) श्रीविश्वेश्वरम् ॥

(७) बहुवर्षाणि । “हायनोऽस्त्रीशरत्समाः” इति वर्षपर्यायेऽमरः ॥

(८) एतल्लघुकाव्यनिर्माणरूपः ॥

(९) यतो-यस्याः सकाशात् निजस्यात्मनो मम यत्संरक्षणं तत्रयः संरक्षणभावः
सोत्सवता तेनाऽश्चितः पूजितोऽभवत् । “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः
क्षणः” इत्यमरः ॥

(१०) विश्वरूपे जनाय हिता वृत्तिर्यस्याः सा “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदा-
त्सः” (पा० ५१।१९) इति स्वप्रत्ययस्तस्येनादेशः (पा० ७।११) ॥

(११) निवासं कृत्वा । मतिवेलं बहुकालम् । शुचौ आषाढे ॥

(१२) अग्नयः । असवः प्राणाः पञ्च । अहेविशवस्यमुत्तयोऽष्टौ । भूरे-
केति त्रिपञ्चाशदधिकाष्टादश । अर्के-रवौ । गुहे षष्ठ्याम् ॥ “तिथीशावद्विकौ गौरी
गेहोशोऽग्निगुहोरवि”रिति ज्योतिषात् ।

प्राप्याऽशेषविशेषतीर्थमहितां विश्वेशितुः प्रेयसीम् ।
 तत्र (१) श्रीमणिकर्णिका (२) मविरतं गोपालदेवं पुरः ॥
 पश्यन्ती पतिसद्वियाऽहि (३) कृपया सालोक्यमस्ये (४) युषी ।
 पातिव्रत्यसुपालनस्य फलमैच्छीमज्जनेशप्रिया ॥ १८ ॥
 या नित्यव्रतकर्षिताऽपि न जहौ रुग्णाऽपि नित्यक्रियाम् ।
 प्राप्तानर्थिन उत्सुकेन मनसा प्रत्यार्चिचत्सादरम् ॥
 श्रीगोपीजनवल्लभं सुरगुरुं गोपालदेवं सदा ।
 नानामक्तिभरेण तोषितवती पूजाविशेषोत्सवैः ॥ १९ ॥
 मन्ये दैन्यमनुस्मरन्त्यनुसवं (५) पत्युर्विना स्वात्मना ।
 तत्कृत्यं प्रतिपात्य सन्ततमसौ सद्ब्रह्मचर्यं सती ॥
 युग्मद्वादशवार्षिकन्ननु शुचौ (६) मासे शुचिः प्रेयसी
 सार्द्धं श्रीलज्जनेश्वरेण शुचिना पत्या पुनः सङ्गता ॥ २१ ॥
 यावच्चन्द्रदिवाकरं सुचरितं भूमौ तयोस्तिष्ठतात् ।
 इत्येतन्मनसा मयाऽत्र लघुना काव्येन तद्वर्णितम् ॥
 कीर्त्तिश्चाक्षरसङ्गता स्थिरतरा भूमौ भवत्यब्जसा (७) ।
 इत्यालोच्य बुधोद्घ (८) वाचमधुना लेखं निजं सहरे ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोविश्रमः ॥ ४ ॥ ❀ ॥

[पवमादितः श्लोकाः ७१]

-
- (१) काव्याम् ॥ (२) अविरतं सन्ततं पश्यन्ती ।
 (३) शिवकृपया । “अहिर्बुध्नोऽष्टमूर्त्तिश्चे-” इत्यमरः ॥
 (४) अस्य पत्युर्जनेश्वरसिंहस्य । ईयुषो-प्राप्तवती । छान्दसोऽपि लिटः
 इत्युक्तं कविसमयसिद्धः ॥
 (५) अनुक्षणम् ॥
 (६) आषाढे । शुचिः शुद्धा । “शुचिः शुद्धेऽनुपहते” इत्यमरः । “शुचिस्तय-
 माषाढे” इति च ॥
 (७) अनायासेन ॥ “कीर्त्तिक्षरसम्बद्धा स्थिरा भवति भूतले” इति ह्यसि
 युक्ताः प्राहुः ॥ (८) पण्डितप्रकाण्डानां वाचम् ॥

